

A JABUKAI TÖMEGGYILKOSSÁG

CSAPODY TAMÁS

Magyarországon a második világháború alatt a megbízhatatlan katonakötelességek közé sorolták a zsidókat. Munkaszolgálatos katonai alakulatokban, fegyveres katonai felügyelet mellett végeztek hadi- és kényszermunkát. Az egész ország területén dolgoztatták őket, de számos alakulatot a hadszíntérre is kivittek. Magyarország korabeli határaitól távoli fronton (az ukrán Don mellett) és a szintén távol lévő haditermelésen (szerbiai Bor) egyaránt dolgoztatták őket. A szovjet csapatok előnyomulása miatt ezeket az alakulatokat gyalogmenetekben vonták vissza. A gyalogmenetek gyakran változtak halálmenetekké. A halálmenetek sok száz kilométeres útvonala mentén több ezren nyugszanak ismeretlen vagy jelöletlen sírokban és tömegsírokban. Az elfelejtett tömegsírok azonban néha felkutathatók, és az áldozatok egy része azonosítható.

A szerbiai Borban¹ 6000 magyar munkaszolgálatos végzett kényszermunkát 1943 és 1944 között. A háború végén gyalogmenetben indították vissza őket Magyarországra. A bori munkaszolgálatosok többsége zsidó, kisebbik része katonaságmegtagadó kisegyházakhoz tartozó (Jehova Tanúja, reformadventista, nazarénus) munkaszolgálatosból állt. A csoportban menetelt Radnóti Miklós költő is. A mintegy 3500 főből álló menet 1944. szeptember utolsó napjaiban vonult keresztül a Bánáton. Bánátnak ez a nyugati része 1941-től a németek által megszállt, de Szerbiához tartozó terület volt. A menetet magyar katonák és a helyi lakosságból toborzott német katonai alakulatok kísérték. A bori menet két nap alatt tette meg a Pancsova és Titel közötti 62 kilométeres utat. A Pancsováról szeptember 28-án elindított menet áthaladt Torontálmáson, azaz Jabukán, és Ópáván éjszakázott. A menet másnap, szeptember 30-án elérte Titelt, a korabeli országhatárt, és átkelt a Tiszahídon. A menet zsidó munkaszolgálatos tagjai végül Hegyeshalmon keresztül német koncentrációs táborokba kerültek.

A bánáti menetelés napjai alatt lemaradó vagy szökési kísérlet után elfogott zsidó munkaszolgálatosokat a német katonák összegyűjtötték, és visszavitték Pancsovára. Számuk 133 és 146 fő között lehetett. A németek 1944. október 1-jén és október 2-án, két csoportban gyilkolták meg őket Jabuka határában. A jabukai tömeggyilkosságot egyetlenegy személy, Malek Illés mérnök élte túl. A felszabadulás után ő mutatta meg a tömeggyilkosság pontos helyét. A háborús bűnök kivizsgálásával megbízott Vajdasági

Bizottság feltárta a tömegsírt. Az exhumált 133 bori zsidó munkaszolgálatost a tömeggyilkosság közelében temették el.

A JABUKAI TÖMEGGYILKOSSÁG ELSŐDLEGES FORRÁSAI

A jabukai tömeggyilkosság időrendben első és legfontosabb forrása a háborús bűnök kivizsgálására létrehozott vizsgálóbizottság exhumálási jegyzőkönyve.² A hatoldalas dokumentumot a Vajdasági Bizottságon belül működő Pancsovai Ankét Bizottság készítette Pancsován, 1945. január 27-én (továbbiakban: vizsgálóbizottság és Pancsovai jegyzőkönyv). A Belgrádi Zsidó Történelmi Múzeumban őrzött, máig nem közölt dokumentum összegzi a Jabuka határában 1945. január 15-e és január 26-a között feltárt tömegsírokkal kapcsolatos leírásokat és szakértői véleményeket.

A jabukai tömeggyilkosság időrendben második (1948), alig ismert forrása a zsidók ellen a Vajdaságban elkövetett háborús bűnök kivizsgálására létrehozott bizottság jelentése (továbbiakban: Vajdasági jelentés).³ A Vajdasági Bizottság jelentése mintegy négy oldalon keresztül foglalkozik a Jabukánál történt

1 ■ Bor és Budapest távolsága kb. 600 km, Bor és Pancsova távolságban kb. 200 km.

2 ■ Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Vojvodinu. Anketna Komisija u Pančevu. Zapisnik. (A Megszállók és Támogatóik Büntetteit Kivizsgáló Vajdasági Bizottság. Pancsovai Ankét Bizottság jegyzőkönyve.) Pančevo, 1945. 01. 27. Jevrejski Istorijski Muzej Beograd, 163/2. K.22-14-3/16. [7224].

3 ■ Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini protiv Jevreja: istrebljenje, deportacija, mučenje, hapšenje, pljačka (A megszállók és támogatóik zsidóellenes büntettei a Vajdaságban: kiirtás, deportálás, kínzás, bebörtönzés, rablás). Komisija za Istrazivanje Zločina Okupatora i Njihovih Pomagača Protiv Jevreja u Vojvodini, Novi Sad, 1948.

4 ■ *Uo.* 103. és 104–107. old.

5 ■ Zdenko Levntal (urednik): *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* (A fasiszta megszállók és támogatóik zsidóellenes büntettei Jugoszláviában). Savez Jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1952.

6 ■ *Uo.* 74–76. old.

7 ■ Zdenek-Zdenko Löwenthal (ed): *The Crimes of the Fascist Occupants and Their Collaborators Against Jews in Yugoslavia*. (Foreword Albert Vajs) Federation of Jewish Communities of the Federative People's Republic of Yugoslavia. Belgrade, 1957.

8 ■ *Uo.* A könyv angol nyelvű részében: 36. old. A könyv szerb nyelvű részében: 182–184. old.

9 ■ Randolph L. Braham: *A népiértés politikája: a holocaust Magyarországon.* (2., bőv., átd. kiad.) Ford. Zala Tamás et al. Belvárosi, Bp., 1997. I. köt., 341. old.

10 ■ Branislav Popov Miša: *Nemački zatvori i koncentracioni logori u Banatu 1941–1944.* (Német börtönök és koncentrációs

tömeggyilkossággal.⁴ A források közül ez a dokumentum tárgyalja legrészletesebben a történeteket.

A jabukai tömeggyilkosság időrendben harmadik (1952) és legtöbbet idézett forrása a zsidók ellen Jugoszláviában elkövetett háborús bűnök kivizsgálására létrehozott bizottság jelentése⁵ (továbbiakban: Jugoszláv jelentés). A Zdenko Levntal szerkesztésében könyv formájában megjelent Jugoszláv jelentés a bori munkaszolgálat történetének két fejezetet szentel. Ezek egyikében, mintegy két oldalon foglalkoznak a jabukai tömegmészárlással.⁶

A LEGFONTOSABB MÁSODLAGOS FORRÁSOK

A Jugoszláv jelentés teljes szerb nyelvű szövegét és ennek szerkesztett, rövidített angol nyelvű formáját egy kötetben, 1957-ben publikálták Belgrádban.⁷ A jabukai tömeggyilkosságot a szerb nyelvű szövegben mintegy másfél oldal, az angol nyelvű szövegben három sor foglalkozik. Mindkét nyelvű anyagban az áldozatok számát 147 főben határozták meg.⁸ A jabukai tömeggyilkosság tényéről ebből az angol nyelvű három sorból értesült a nemzetközi szakirodalom. A későbbiekben ez lett az elsődleges és szinte kizárólagos hivatkozási forrás. A magyar holokauszt történetét számos kötetben feldolgozó holokausztkutató, Randolph L. Braham történész is erre az angol nyelvű műre hivatkozva tett említést a jabukai tömeggyilkosságról.⁹

A jabukai tömeggyilkosságról a szerb szerzők természetesen elsősorban a szerb nyelvű Pancsovai jegyzőkönyv, a Vajdasági jelentés és a Jugoszláv jelentés alapján írtak. Ezek közé tartozik Branislav Popov Miša történésznek 1992-ben megjelent könyve, ame-

lyet a bánáti német börtönökről és koncentrációs táborokról írt. Könyvében a forrás megjelölése nélkül, de egyértelműen a Pancsovai jegyzőkönyv ismeretében írt egy oldalt a jabukai tömeggyilkosságról.¹⁰ Ezt a forrást használta fel a bori munkaszolgálat történetéről könyvet író Juda Deutsch volt bori munkaszolgálatos és kutató is. Az izraeli szerző héber és angol nyelven megjelent könyvének magyar nyelvű kéziratában egyaránt hivatkozik erre a könyvre.¹¹ Egy másik volt bori munkaszolgálatos, az újvidéki és elsősorban szerbül publikáló Pavle Šosberger mérnök és író is közölt adatokat a jabukai tömeggyilkosságról. Számos, nyomtatásban megjelent szerb nyelvű és kéziratban maradt magyar nyelvű tanulmányában írt a jabukai tömeggyilkosságról. Šosberger tanulmányai – a forrásainak megjelölése nélkül – pontos adatokat közölt, amelyek alapján megállapítható, hogy ő elsősorban a Jugoszláv jelentést használta.¹² Šosberger adatait használta fel franciául publikált visszaemlékezésében a Párizsban élő, szintén volt bori munkaszolgálatos, Charles Chany orvos.¹³ Több évtizeddel ezelőtt íródott Nagy György volt bori munkaszolgálatos, szabadkai tisztviselő tanulmánya, egyben visszaemlékezése. A Bácskából elhurcolt bori munkaszolgálatosok sorsára koncentráció, magyar nyelvű írása évtizedekig gépelt formában terjedt, míg a Randolph L. Braham szerkesztette kötetben 1996-ban meg nem jelent.¹⁴

Nagy Györgyre hivatkozva tesz említést a jabukai tömeggyilkosságról Zvi Erez történész a jeruzsálemi Yad Vasem Intézet által kiadott, angol nyelvű tanulmányában. Zvi Erez, aki Magyarországon született és Izraelben halt meg, a két bori túlélő, Nagy György és Kariel Gardos levelezése alapján számolt be a történetekről.¹⁵ Egy Izraelben, magyar nyelven megjelent kötetben Kariel Gardos 1970-ben megírta bori visszaemlékezését. A jabukai tömeggyilkosságról nem írt ugyan, de a bánáti útvonal szenvedéseiről és gyilkosságairól részletesen beszámolt, sőt külön megemlíttette Apfeldorf (Jabuka) nevét is.¹⁶

A JABUKAI TÖMEGGYILKOSSÁG

A jabukai tömeggyilkosságról a legrészletesebben és – Malek Illés tanúvallomásából – a legtöbbet a Vajdasági jelentés alapján lehet megtudni, mely az előzményeket és a jabukai tömeggyilkosság történetének első napját (október 1-jét) részletesen leírja. Mindez az alábbiakban foglalható össze.

A bori munkaszolgálatosok menetéhez és az őket kísérő magyar katonai kerethez Pancsovánál csatlakoztak „a bánáti svábok, a Kulturbund¹⁷ tagjai, egyenruhában, felfegyverkezve”.¹⁸ A menetből kimerültség miatt sok munkaszolgálatos lemaradt. A Jabuka és Galagonyás közötti szakaszon a német katonák összegyűjtöttek 133 zsidó munkaszolgálatost. Visszakísérték őket Pancsovára, ahol bezárták őket a Zvezda kafanába, azaz a Csillag vendégfogadóba (Starčevačkom utca 9.). Október 1-jén, vasár-

táborok a Bánátban 1941–1944.) Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1992. 290–291. old.

11 ■ Magyarul: Juda (Yehuda) Deutsch: *Bor. Rabszolgavásár a második világháborúban.* (A szerző fordítása, lektorálta Neumann György.) Kézirat. Magánkiadás, Netanya, 2000. 77–78. és 118. old. Angolul: Juda (Yehuda) Deutsch: *Bor. Slave Trade during Second World War.* A szerző kiadása, Netanya. Héberül: Yehuda Deutsch: *Bor. Száhar ávádím bemilhemet háolám hásenijá.* Rachel Publishing Hause, Netanya, 1998.

12 ■ Pavle Šosberger számos szerb nyelvű könyvben sok tanulmányt, közleményt írt a bori munkaszolgálatról. Közülük itt csak egyetlenegy, az élete végén írt, összefoglaló munkának is tekinthető kötetét említem meg. Pavle Šosberger: *Sudbina Jevreja u logorima Borskog rudnika 1943–1944.* (Zsidó sorsok a bori bányák táborában.) In: Josip Šosberger (urednik): *Zbornik članaka [Cikkgyűjtemény].* Magánkiadás, Novi Sad, 2008. 335. és 338. old.

13 ■ Charles Chany: *Des marches de la mort aux sciences de la vie.* François-Xavier de Guibert, Paris, 2004. 90–91. old.

14 ■ Nagy György: A 108/84-es bori munkaszolgálatos század története. In: Randolph L. Braham (szerk.): *A magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései.* Teljes Evangéliumi Közösség, 1996. Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség Szent Pál Akadémia, Budapest, 1996. 106. old.

15 ■ Zvi Erez: Jews for Cooper: Jewish–Hungarian Labor Service Companies in Bor. *Yad Vasem Studies*, XXVIII. Jerusalem, 2000. 274. old.

16 ■ Gallit-Gemeiner Ervin (szerk.) *Tanúk vagyunk...!* A szerkesztő kiadása, Tel-Aviv, 1970. 110–111. old.

17 ■ Kulturbund: helyi németek kulturális szövetsége.

18 ■ Vajdasági jelentés, 103. old.

nap délután négy óra körül német katonák és tisztek jöttek értük, és önkéntes munkára 20 jelentkezőt kértek közülük. A jelentkezőket elvezették, majd elvették tőlük személyi okmányaikat és pénzüket. Kiosztottak köztük 18 lapátot és két kapát. Ekkor csatlakozott hozzájuk négy német tiszt, golyószórókkal felszerelve, és a hazai németekből álló, felfegyverzett katonai alakulatnak, a Deutsche Mannschaftnak négy tagja. A városból kivezető úton Jabuka irányába tartottak, egészen az utásházig. Az úttól távolabb, a Temes folyó felé, egy hat méter hosszú és négy méter széles árkt kellett megásniuk. A munkát 18 óra körül fejezték be, de közben alkonyodott. Időközben további két német tiszt érkezett. A németek négyesével öt sorba állították őket, kezüket spárgával összekötötték. Soronként vezették el, de valószínűleg mégsem az általuk ásott árok előtt, hanem az utásházhoz közelebb lötték őket agyon. Amikor Malek Illésre került a sor, ő észrevétlenül kioldotta a kötést, és a többiekkel együtt elindult a kivégzés színhelyére. Felmérte a terepet, és megszólította a német tisztek egyikét. Rövid párbeszéd alakult ki közöttük, majd megszökött. A Vajdasági jelentés még közli, hogy ugyanitt és ugyanúgy gyilkolták meg másnap a Zvezda vendégfogadóban fogva tartott „többi zsidót” is.¹⁹

A dokumentumok közül egyedül a Vajdasági jelentés nevesít Malek Illés egyedüli túlélőn kívül más tanúkat is. A tömeggyilkossággal összefüggésben négyen tanúskodtak. Tanúvallomást tett Pavlov Stevan, akinek a területén a tömeggyilkosság történt, Lembrin Mirko, a Zvezda vendégfogadó kocsmárosa, valamint Bibijana Nemet és Milivoja Kovačević, a vendégfogadó lakói.²⁰ Utóbbi három tanú látta, amint a német katonák és rendőrök a vendégfogadóból a jabukai országút felé kihajtották a zsidó munkaszolgálatosokat.

A Jugoszláv jelentés hasonlóan, de nem ugyanúgy és rövidebben foglalta össze a jabukai tömeggyilkosság történéseit, mint a Vajdasági jelentés. A Jugoszláv jelentés megemlíti, hogy Pancsován és a pancsovai járásban a menetképtelen munkaszolgálatosokon kívül a németek összeszedték a szökéssel próbálkozókat is. Fontos új részlet, hogy említést tett a Malek szökését megkönnyítő, három méter mély és a Temes felé vezető csatornáról.²¹ A két jelentés lényeges különbsége, hogy a Jugoszláv jelentés nem 133, hanem 147 elfogott és meggyilkolt bori munkaszolgálatosról ír.²²

A szabadkai *Magyar Szó* napilap hasábjai Sztevan Ivkovic foglalkozott a jabukai tömeggyilkossággal.²³ A Jugoszláv jelentéshez hasonlóan írta le a történetet, azonban – általam ellenőrizhetetlenül – számos újdonsággal is szolgált. A szerző tudni vélte, hogy Malek, miután a német tisztet leteperte, a napraforgók és egyben a Temes irányába rohant. Golyózáport zúdítottak utána, de nem találták el. Nyakig vízben, egy fűzfabokor tövében várakozott, majd átúszta a folyót. Partot érve egy szénakazalban bújt el, miközben a túlsó parton zseblámpák fényénél kutattak utána. Négyena-

pi rejtőzködés után, az éhhalál határán elvánszorgott a legközelebbi házhoz. A ház tulajdonosa, Sztevan Milosev földműves befogadta és ápolta, míg Jabuka október 6-án fel nem szabadult.²⁴

A PANCISOVAI JEGYZŐKÖNYV

A legkorábbi és legfontosabb dokumentum, a Pancsovai jegyzőkönyv a jabukai tömeggyilkosságot nem írja le, ismerteti ellenben a bori zsidó munkaszolgálatosok exhumálásának és újratemetésének körülményeit.

A Pancsovai jegyzőkönyv szerint a vizsgálóbizottság Jabuka környéki feltáró munkájában összesen 14 fő vett részt, köztük két orvos, egy vegyészmérnök, egy statisztikus és egy fotográfus; a bizottság elnöke dr. Vasilije Jovanović²⁵ jogász volt. A tényleges feltáró munkát, tehát az ásást 13–30 ember végezte, akiket a pancsovai halpiacon lévő táborparancsnokság jelölt ki.

A Pancsovai jegyzőkönyv szerint a vizsgálóbizottság az első napokban (1944. január 15. – január 20.) az 1941 őszén, 1942. március 10-én és március 14-én, valamint 1942. június 21-én meggyilkoltak tömegsírja után kutatott. A munka a Pancsova–Jabuka közút bal oldalán, a hatodik kilométerkötőtől a Temes bal partja mellett húzódó területen folyt. Itt mintegy 450 méter hosszan találtak különböző nagyságú bemélyedéseket. Az említett hat nap alatt 23 sírhelyet tártak fel, közülük ötben találtak megszenesedett csontok rétegeit, valamint apróbb emberi csontokat. A vizsgálóbizottság a tanúk vallomásai alapján biztos volt abban,

19 ■ Vajdasági jelentés, 106. old.

20 ■ Lembrin Mirko tanúvallomásának száma: 1181; Bibijana Nemet: 1182; Kovačević Milivoja: 1183. Pavlov Stevan tanúvallomásának száma nem ismert.

21 ■ Jugoszláv jelentés, 75. old.

22 ■ *Uo.* 76. old.

23 ■ Sztevan Ivkovic (Stevan Ivković): Menetelés a halálba. II. rész. *Magyar Szó*, 1961. április 14., 14. old.

24 ■ *Uo.*

25 ■ Jovanovic Vasilije (Vasa Jovanović) (Pancsova, 1914. 03. 13. – Pančevo, 2000. 07. 28.) jogász, a jabukai exhumálást irányító bizottság elnöke.

26 ■ Pancsovai jegyzőkönyv, 5. old.

27 ■ Az utásház és környékét 2012. március 30-án, 2012. május 12-én és 2013. július 30-án jártam be.

28 ■ Pancsovai jegyzőkönyv, 3.

29 Zánkai (Csankai) László (a. n. Erdős Ibolya; Kaposvár, 1914. 08. 21. – Jabuka, 1944. 10. 01. vagy 10. 02.) kaposvári jogászgyakornok.

30 ■ Zánkai László születési anyakönyvéből származó adatok. Kaposvári Zsidó Hitközség. Kaposvár, 2012. 04. 20. Nytsz: V/44/8.

31 ■ Kovács Sándor (Kaposvár, 1905. 10. 20. – Siófok) bútorkereskedő.

32 ■ Kovács Sándor tanúvallomása Horváth József népbíró-sági perében. Kaposvár, 1947. 12. 01. ÁBTL 3.1.9. V-144390/B. 65–66. Nytsz.: nincs.

33 ■ Weiner (Vajner) Mózes (a. n. Montág Sarolta; Paks, 1921. 08. 21. – Jabuka, 1944. 10. 01. vagy 10. 02.) kereskedősegéd. Azonossági száma Borban: 2272.21.0161.

34 ■ 35867. Vesztességlista. Bor (Szerbia) és Újvidék között, 1944. 09. 17. és 10. 08. között, szerb hadműveleti területről való visszatérés közben eltűnt munkaszolgálatos beosztottakról. HM HLM HL I. 31. Honvédelmi Minisztérium 1919–1944. 1945. 8. ny. v. oszt. 35867. alapszám.

hogy csak a megnevezett időpontokban mintegy 200 főt temettek el ide. A mélyedések és tömegsírok feltárása során az áldozatok számát még hozzávetőlegesen sem lehetett megállapítani, de azt igen, hogy „tömeges tetemégetés történt”.²⁶ A vizsgálóbizottság erről nem írt többet, de más forrásokból ennél több tudható. A zimonyi Staro Sajmište (Régi Vásárváros) koncentrációs táborban 1941 és 1944 között meggyilkolt sok ezer zsidó, roma, szerb holtestét temették el itt. A németek 1944 áprilisától szisztematikusan kihantoltatták a tetemeiket, és hónapokon keresztül folyt az elégetésük. Céljuk a nyomok eltüntetése volt.

A vizsgálóbizottság a feltárt tömegsírok után 1945. január 21-e és január 26-a között a Pancsovától Jabuka felé számított harmadik és negyedik kilométer között, ugyancsak az út bal oldalán folytatta tovább a kutatást. A Pancsovai jegyzőkönyv rögzíti többek között, hogy a tömegsír a zöld utásházától balra, a bunker mögött helyezkedett el. A németek két repülőgépenek emelt bunker építése során keletkezett az a három méter mély árok, amelyben a meggyilkoltak földi maradványait megtalálták. A holttestek mind ruhában, de már bomlási stádiumban voltak. Sokuk ruháján látni lehetett az olajfestékkel felfestett hatágú „zsidócsillagot”. A tetemek a sírban egymás hegyénhátán, összevissza heverték. Két-két olyan halottat találtak, akik a csuklójuknál fogva közönséges vékony madzaggal voltak összekötözve. A tömegsír hossza 25 méter, szélessége 3 méter volt; helyenként kb. 12 centiméter vastag jégréteg borította, a földréteg pedig vékony volt: az áldozatok első rétegét mindössze 10–25 centiméter föld fedte. A tömegsír déli végén kilátszottak a koponyák, máshol a földből egy protézis emelkedett ki, de egypár fehér gyapjúkesztyűt is találtak.

A Pancsovai jegyzőkönyv a továbbiakban közli az orvosok szakvéleményét. Eszerint összesen 133 férfi tetemét hantolták ki bomlási állapotban. A holttestek 3–4 hónapja lehettek elföldelve, de a talajvíz miatt a bomlási folyamat felgyorsult. A holttestek többségének koponyáját szétroncsolták. Az áldozatokat tarkón lötték, és a halál azonnal beállt; közülük egyeseken mellkastájékon is találtak lövedéknyomokat. A holttestek kevesebb mint felével nem fejsérülés végzett, rajtuk a lövedékek elsősorban mellkason és hastájékon okoztak sebeket. Az áldozatok kisebbik részének halálát elvérzés okozta, feltehető, hogy ők a sír betemetése után haltak meg. A sérülések és a bomlás miatt az áldozatok személyazonosságát nem lehetett megállapítani.

A tömegsír feltárásának utolsó napján, január 26-án a helyszínen Malek Illés rekonstruálta az eseményeket. Az általa elmondottak megegyeztek a tanúvallomásaiban korábban elmondottakkal.

Az utásház környékét három alkalommal kerestem fel.²⁷ Az utásház, a csatornát, az enyhén kiemelkedő földsváot és a bunker romjait egyértelműen sikerült azonosítanom. A tömegsírt egykor magába foglaló árok alig megközelíthető, környékét sűrűn benőtte a

növényzet, vonala mégis szinte teljes hosszában nyomon követhető.

AZONOSÍTOTT BORI MUNKASZOLGÁLATOSOK

A Pancsovai jegyzőkönyvből kiderült, hogy a tetemek boncolására nem került sor, de valamennyiük ruházatát és a talált táskákat átnézték. (Három áldozatnál katonatáskát, egynél kulacsot találtak.) Találtak továbbá három héber nyelvű, „kisebb formátumú könyvecskét”, feltehetően Talmud-köteteket. Az egyik áldozat nyakában nyakláncot fedeztek fel kis kereszttel; ebből arra következtettek, hogy az áldozat keresztény volt vagy kikeresztelkedett zsidó. Négy áldozatnál találtak személyi okmányokat, kettőnél fényképeket. A Pancsovai jegyzőkönyv megállapítja, hogy az okmányokat magyar hatóságok magyar nyelven állították ki.²⁸

Az exhumálás során öt áldozatot sikerült név szerint azonosítani. A Pancsovai jegyzőkönyv a magyar személyneveket cirill betűs átíratban, gyakran helytelen írásmóddal közli. Dr. Csankai László kaposvári születésű áldozatot Zánkai László²⁹ néven egyértelműen azonosítani lehetett a Kaposvári Zsidó Hitközség születési anyakönyvében.³⁰ Zánkai László meggyilkolásáról pedig fennmaradt egy tanúvallomás. A bánáti menetet kísérő egyik bori keretlegény 1947-es népbírósi perében a kaposvári Kovács Sándor³¹ munkaszolgálatos³² elmondta, hogy 1944 júniusában Zánkai Lászlóval együtt vitték őt Jászberényből Borba. Nem ugyanabba a bori altáborba kerültek, de visszafelé ismét találkoztak, és együtt gyalogoltak. Zánkainak a birgeri csizma feltörte és gyaloglás közben állandóan dörszölte a sípcsontját, melyet ultraszeptil porral gyógyítottak. A gyalogmenet a Duna menti Szendrőre ért, ahol a bori munkaszolgálatosok az országút bal oldalán, egy mocsaras réten kaptak szálláshelyet. Zánkai a másnap hajnali ébresztőkor lábfájása miatt nem tudott felkelni, ezért az egyik magyar keretlegény agyonlőtte.

Kovács Sándor visszaemlékezését kritikával kell kezelnünk. A Belgrádtól 48 kilométerre délkeletre található Szendrőnél a gyalogmenet ugyanis szeptember 23-án éjszakázott. Innen azonban nem a legközelebbi úton haladtak tovább Pancsova irányába, hanem a hosszabb úton, Belgrád felé. A munkaszolgálatosok néhány nap pihenőt kaptak Zimonyban, és csak szeptember 28-án értek Pancsovára. A pancsovai réten, a Duna bal partján éjszakáztak, majd haladtak Jabuka és Titel felé. Kovács Sándor tehát valószínűleg összetévesztette a két Duna menti éjszakát, ahol a körülmények nagyon hasonlóak voltak. Az exhumálási jegyzőkönyv egyértelmű adatai szerint Zánkait csakis a bánáti útszakaszon és szeptember 28-a, valamint október 2-a között gyilkolhatták meg.

A Pancsovai jegyzőkönyvben Vajner Mózesként azonosított személy pontos születési adatai megegyeznek az egyik hivatalos bori veszteséglistán szereplő Weiner Mózes³³ adataival.³⁴ A paksi Weiner Mózes

kereskedősegéd tárcájában az exhumálása során találtak kb. 15 tábori levelezőlapot. Ezeket a „3.344” számú bori tábori postaszám volt olvasható. A bori központi lágernek, a Berlin-tábornak a német katonai postaszáma mindössze egy jeggyel volt kevesebb ennél („Z 344”). Weiner Mózeset tehát minden bizonnyal a Berlin-táborban tartották fogva, és 1943-ban vitték Borba.

Az exhumálás során azonosított, sárvári születésű Ginszberger (Ginsberger) Endre (Emil) kereskedősegéd Szegedről került Borba. A szegedi izraelita temetőben található egy Ginszberger-sír.³⁵ A temetői kartonon azonban csak a családnév szerepel, a sírhegyen pedig nincs sírkő, és a családról sem sikerül többet megtudnom. A Pancsovai jegyzőkönyvben Berger Ernő³⁶ és Fajerstajn (Faienstein/Feuerstein) Adolf³⁷ neve is szerepel az azonosított áldozatok között. Róluk azonban nem találtam adatokat.

Ismereteink szerint a jabukai tömeggyilkosság áldozataitól minden azonosításukra alkalmas dokumentumot elvettek. Az említett öt áldozatnál mégis maradt ilyen irat. Zánkai László esetéből kiindulva feltételezhető, hogy bár a tömegsírba kerültek, nem ott ölték meg őket. Ők ugyancsak a bánáti menetben gyalogoltak, ezen az útszakaszon gyilkolták meg őket, és feltehetőleg október 2-án, a tömeggyilkosságban részt vevő német katonák temették el őket a jabukai tömegsírba.

Az azonosítottak száma és aránya igen alacsony (4%), és a nevek, dokumentumok alapján bori munkaszolgálatosként azonosíthatók aránya még alacsonyabb (1,5%). Mindez azonban nem kérdőjelezi meg, hogy az áldozatok Borba vitt magyar zsidó munkaszolgálatosok voltak. A tömeggyilkosság története, a tanúk, a túlélő vallomása, a gyilkosság helyére és időpontjára vonatkozó szakértői jelentések, a magyar nyelven kiállított okmányok, az áldozatoknál talált tárgyak egyértelműen bizonyítják, hogy a meggyilkoltak bori magyar munkaszolgálatos zsidók voltak. További lényeges bizonyíték erre, hogy Borban 1944 tavaszától minden munkaszolgálatosnak sárga csillagot kellett festenie a ruházatára.

AZ ÚJRATEMETÉS HELYSZÍNE

Az exhumált áldozatokat a „Pancsova–Jabuka út bal oldalán, az úttól számított kb. 15 méterre” temették el az új közös sírba, a zöld utásházától jobbra. Ezt a helyet, ahol minden tetemet elhantoltak, a pancsovai politikai szervezet tisztviselője jelölte ki.³⁸ A pancsovai hetilapban később megjelent újságcikkben a vizsgálóbizottság elnöke ezt azzal egészítette ki, hogy az exhumált áldozatokat az utásház közvetlen közelében temették el. A földmunkákat szintén német foglyokkal végeztették, hogy a saját szemükkel lássák a népirítás következményeit. A foglyokkal 3 × 3 × 3 méteres tömegsírt ásattak, és ebbe temették el „a megszállók által elkövetett háborús bűncselekménynek mind a 133 áldozatát”.³⁹

A Pancsovai jegyzőkönyv nem tesz említést az újratemetett 133 bori munkaszolgálatos sírján létesítendő emlékműről. A vizsgálóbizottság elnöke az idézett pancsovai hetilapban később azt nyilatkozta, hogy a tömegsír helyét a vizsgálóbizottság egy szerény, fából készült piramissal jelölte meg. Erre egy fehér márványlapot helyeztek, amelyre arany betűkkel írták fel: itt a fasiszta terror 133 magyar zsidó áldozata nyugszik.⁴⁰ Két egyforma emlékművet avattak fel 1945. március 18-án: a Pancsova–Jabuka út hatodik kilométerénél 9 órakor, míg a harmadik kilométerénél 10 órakor. A valamennyi áldozatra emlékező gyászszertartásra Pancsova belvárosában, a pravoszláv Uspenska templomban került sor ugyanezen a napon.⁴¹

35 ■ Szegedi izraelita temető (Fonógyári út 9.). A Ginszberger-sírhely száma: 53. parcella, 7. sor, 3. sírhely.

36 ■ Berger Ernő (1919. 08. 15. – Jabuka, 1944. 10. 01. vagy 10. 02.).

37 ■ Fajerstajn (Faienstein / Feuerstein) Adolf (a. n. Goldstein; ? – Jabuka, 1944. 10. 01. vagy 10. 02.).

38 ■ Pancsovai jegyzőkönyv, 4. old.

39 ■ Vasa Jovanović: Povodom knjige „Stratište kod Pančeva”. (A „Pancsovai vesztőhely” című könyv kapcsán). *Sada nad njima paste korov* (Gaz nó ma felettük). Pančevac, 1986. 02. 21. (Broj 1731.) 8. old.

40 ■ Jovanović: Povodom knjige „Stratište kod Pančeva”.

41 ■ A Pancsovai Városi Nemzeti Felszabadítási Bizottság levele a Szerb Nemzeti Felszabadítási Bizottságnak. Pancsova, 1945. 03. 12. Broj: 4621/1945. Pancsovai Levéltár. Nytsz: 1303.

42 ■ A Pancsovai Köztársasági Földmérő Intézet nyilvántartása. Erdei Ernő (a. n. Erdei Irén; Temesvajkóc [Majkovac – Szerbia], 1932. 01. 10. –) erdőmérnök, volt pancsovai polgármester elektronikus levele. Pančevo, 2014. 02. 05.

43 ■ Jovanović: Povodom knjige „Stratište kod Pančeva”, 1986. 02. 28. (Broj 1732.)

44 ■ Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen.

45 ■ Malek Illés (Elia Malek) (Nagyvárad, 1905. 01. 20. – Sydney, 1997. 06. 17.). Tanúvallomásának helye és ideje: Pančevo, 1945. 01. 13.; száma: 1188.

46 ■ Malek Illés tanúvallomásának helye és ideje: Pančevo, 1945. 01. 13.; száma: 1188.

47 ■ Eugen Malek (a. n. Melak Gizella [Gizela Malek]; Nagyvárad, 1931. 02. 07. – Sydney, 2014. 03. 21.) közgazdász. USC Shoah Foundation (Visual History Archive) Sydney, 1996. 02. 13. Code: 9516.

48 ■ Malek Illés (Elijahu Malek, Elimelech ben Berl Yacov) és felesége 1962. 11. 17-én érkezett Sydney-be. National Archives of Australia (Item details for: SP908/1.)

<http://recordsearch.naa.gov.au/SearchNRetrieve/Interface/DetailsReports/ItemDetail.aspx?Barcode=8793794> – utolsó letöltés: 2014. 03. 11.

49 ■ Jewish Cemetery Rookwood (Rookwood Necropolis, Jewish Section), Sydney. Elia Malek: 23B. parcella, 3. sor, 535. sírhely. <http://www.rookwoodjewishcemetery.com.au/detail.php?id=16235> – utolsó letöltés: 2014. 03. 11.

50 ■ Blitz Endre (a. n. Brener [Breier, Breuer] Berta; Mohács, 1918. 02. 02. –?) szombathelyi villanyszerelő. Blitz Endre szerepel a szombathelyi zsidókról összeállított névsorban. Mayer László (szerk.): *Források a szombathelyi gettó történetéhez. 1944. április 15. – 1944. július 30.* Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 1994. 288. szám alatt.

51 ■ Blitz Endre: Bori lágerlakó megrendítő leve a Szabad Szóhoz. *Szabad Szó*, 1944. december 9., 4. old.

52 ■ Jabuka és Galagonyás között 8 km a távolság.

53 ■ Blitz Endre bori nyilvántartási száma: 22181. Kolonne 5. (1943. 09.). Istorijski Arhiv Bor. Nytsz: nincs.

54 ■ Mucsi Ferenc (a. n. Horváth Anna; Zenta, 1920. 01. 19. – Pancsova, 2000. 12. 17.) asztalos.

55 ■ Mucsi Ferenc kétoldalas, autográf, aláírt, dátumozatlan levélét és a sárgarézt talpaskeresztet a Duna Televízió Budapesten, 2000. március 30-án vette át.

A bori munkaszolgálatosok új tömegsírján emelt emlékmű 12 évig állt. Az utásház mellett épült Stari ribar (Öreg halász) vendéglőt 1957-ben jegyezték be a pancsovai földhivatalban.⁴² A tömegsír fölé a vendéglő előtt kialakított, lebetonozott kerthelyiség került. A vizsgálóbizottság már idézett elnöke úgy fogalmazott, hogy „egy felfuvalkodott vezető kiadta a parancsot”: az emlékművet le kell rombolni, mert az áldozatok „nem a miecnkek”.⁴³ A márványlapnak nyoma veszett, és az áldozatok emlékét azóta nem őrzi semmi. Az elnök mindezek miatt felháborodásának adott hangot 1986-ban, Josip Broz Tito halála után hat évvel.

A jabukai tömeggyilkosság ügyében sem Jugoszláviában, sem Németországban, sem Magyarországon nem volt felelősségre vonás. A náci bűnök kutatására szakosodott ludwigsburgi Központi Hivatalban⁴⁴ az ügynek nincs dossziéja vagy magyarországi népbírósági aktája.

A TŰLÉLŐK

A bánáti menetből lemaradók közül három túlélő története ismert. Az egyikük a már többször említett koronatanú, a jabukai tömeggyilkosság egyedüli túlélője, Malek Illés.⁴⁵ A korábban felsorolt forrásokból tudható róla, hogy 14 hónapot töltött Borban, tehát 1943-ban, az első csoporttal vitték Szerbiába. A szökését megelőzően, időhúzás végett a kivégzésére kivezényelt német tiszttel folytatott párbeszédéből tudjuk, hogy jól beszélt németül. Nős volt, két gyermek apja. A jabukai tömeggyilkosság ügyében nyomozó vizsgálóbizottság már 1944. október végén kihallgatta. A meghallgatását követően elhelyezték a jabukai malomban, ahol mint malombiztos dolgozott. A vizsgálóbizottság előtt 1945. január 13-án tett tanúvallomást: az exhumálás ennek alapján történt.⁴⁶

Malek Illés és családjának történetét az USC Soah Foundation Malek Illés fiával készített videóijából ismerjük.⁴⁷ Így Eugen Malektól tudjuk, hogy a Nagyváradról származó család 1939-től Budapesten élt. Malek Illés felesége és két gyermeke a budapesti gettóban szabadult fel. A család Pancsován találkozott ismét 1945 májusában. A Duna és a Temes határol-

ta pancsovai Nagyréten gazdálkodtak mintegy másfél éven keresztül. Innen visszamentek Nagyváradra, ahonnan 1948-ban kivándoroltak Izraelbe. A család a Jaffa melletti Tirat Carmel városában élt, majd 1962-ben kiköltöztek Ausztráliába.⁴⁸ Malek Illést Sydney izraelita temetőjében helyezték örök nyugalomra.⁴⁹

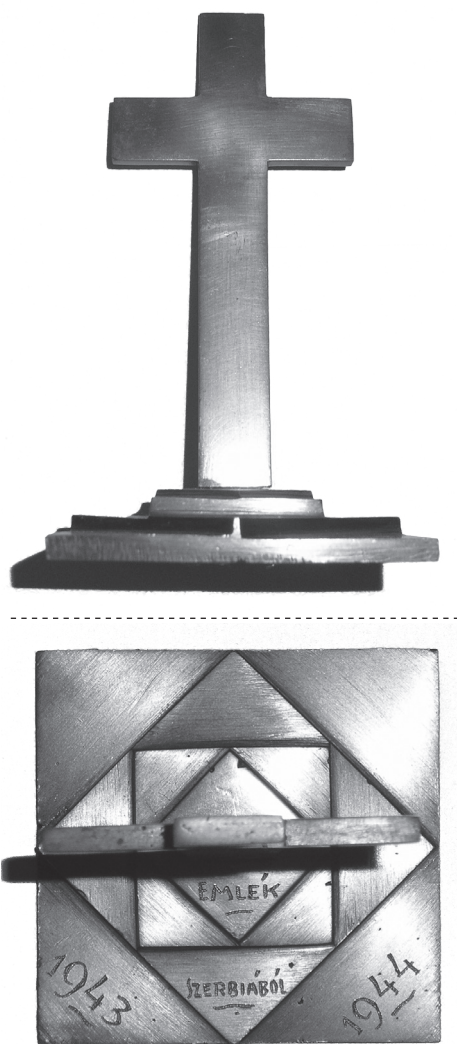
Két olyan bori munkaszolgálatosról tudunk, akik lemaradtak a bánáti menettől, mégis megmenekültek.

A szombathelyi Blitz Endre⁵⁰ vilanyszerelő a temesvári *Szabad Szó* napilap hasábjain számolt be 1944. decemberi megmeneküléséről.⁵¹ Blitz a pancsovai repülőtéren maradt le a menettől, mivel lábsebei miatt nem tudott gyalogolni. Később továbbvándorolt, és Jabuka, valamint Galagonyás között⁵² egy SS-csoport elfogta, kifosztotta, majd feldobták egy autóra. Nagybecskerekre a Gestapóra szállították, ahol megkínózták. 1944. október 9-én a helyi gyűjtőtábor bunkerében egy SS-katona meg akarta gyilkolni. Lőtt sérülésekkel találtak rá az időközben megérkező szerb felszabadítók. A nagybecskereki orvos, Momir Stakics látta el a sebeit. Kórházi ápolás után jutott el az akkor már szintén felszabadított Temesvárra.

A bori levéltárban megtalált német nyilvántartási listán szerepel Blitz Endre neve, az 1943 augusztusában viselt nyilvántartási számával együtt.⁵³ Tudható tehát, hogy Blitz Endrét 1943-ban vitték Borba, akárcsak Malek Illést, Zánkai Lászlót és Weiner Mózes.

A bori menetből egy másik bori munkaszolgálatos is nagy szerencsével menekült meg. Neki csak az utónevét tudjuk, de fennmaradt megmenekülésének tárgyi dokumentummal alátámasztott története.

A Duna Televízió *Postabontás* című műsorát megkereste a pancsovai Mucsi Ferenc⁵⁴ asztalos. A tévé-műsor 2000. áprilisi adásában ismertetett levelében⁵⁵ beszámolt arról, hogy 1944 szeptemberében, egy őszi napon látta a Pancsován átvonuló bori menetet. A szintén pancsovai Likorszki Lajos barátjával együtt a nyomukba szegődött. A menetelők egyike, egy 18-19 éves fiú kivált a sorból, leült egy kőre, és véres lábáról levette a bakancsot. Mellé álltak, szóba elegyedtek vele, és testükkel eltakarták. A menet elvonult, ők pedig hazavitték a magyarországi fiút, aki Bor-

ban jól megtanult szerbül. A Gestapo elől még aznap éjjel csónakban átvitték a Dunán, és a partizánok gondjaira bízta. A fiúról utóbb azt a hírt kapták, hogy a partizánoknál megbecsült tanító lett. Mucsi Ferenc a megmentett bori munkaszolgálatos teljes nevére nem emlékezett, csak arra, hogy „Jenő” volt. „Jenő” további sorsáról Mucsi Ferenc semmit sem tudott, ezért többszöri sikertelen magyarországi keresés és több mint fél évszázaddal a történetek után a *Postabontás* című műsorhoz fordult segítségért. A szerkesztőket arra kérte, próbálják felkutatni „Jenőt”. Egyben a műsoron keresztül felajánlotta az

arra illetékes magyarországi szervezetnek az 1944-ben „Jenőtől” „a viszontlátás gondolatával rábízott” rézkeresztet.⁵⁶ Mucsi Ferenc és „Jenő” között nem jött létre a kapcsolat, a kereszt viszont a budapesti Hadtörténeti Múzeumba került.⁵⁷ A tíz centiméter magas tárgy a Hadtörténeti Intézet parancsnokának ajtajánál, a nagyközönség által is megtekinthető fal vitrinben látható. A szépen megmunkált kereszt és talapzatán a készítő vagy az eredeti tulajdonos nevére vonatkozóan nincs információ.⁵⁸ A nyilván bori rézből készült ún. sárgaréz talpaskereszten „Emlék Szerbiából 1943–1944” felirat olvasható. □

56 ■ Duna Televízió *Postabontás* című műsorának 2000. április 22-én, 12.30-kor levetített adása (szerkesztő: Horváth Mónika). Az adásnak a Mucsi Ferencsel kapcsolatos részletét (összesen 2,58 perc), az MTVA Archívum és Tartalomkereskedelmi Igazgatóságától DVD-n megkaptam.

57 ■ A sárgaréz talpaskereszt Mucsi Ferenc 2000. április 13-án

került ajándékként a HM HIM Hadtörténeti Múzeumba. Mérete: 70 × 68 × 108 cm. Leltári száma: 2000.4.1/TE. Gyarapodási száma: 127/2000. A leltárkönyv szerint „egy munkaszolgálatos fiú készítette Borban”.

58 ■ A sárgaréz talpaskeresztet a HM HIM Hadtörténeti Múzeumban 2012. június 7-én tekintetem meg.